

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

*Н.Белікова, О.Беліков, О.Туренко** (м. Донецьк)

СТАН РЕЛІГІЙНОСТІ НАСЕЛЕННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

(за даними соціологічного дослідження
Донецького державного інституту штучного інтелекту)

Україна посідає особливе геополітичне місце в Європі – між Сходом та Заходом, Півднем та Північчю. Специфіка цього положення обумовлена багатостолітніми контактами між народами, які мешкали або проходили через її територію, взаємовпливом різних культур, традицій та світоглядів. Наслідком цього є досить строката етнонаціональна та релігійна палітра населення України. В сучасних умовах розбудови незалежної держави і громадянського суспільства – це може бути як позитивним, так й негативним фактором. Як свідчать останні події та практика, проблема релігійного та етнічного ренесансу набула особливого політичного та духовного сенсу. Різні напрями християнства, інші релігії, існуючи протягом століть на українському етнічному ґрунті, охопили своїм впливом широкий спектр суспільного та національного буття. До того ж, етнонаціональні та релігійні процеси по-різному відбувалися у західних та східних регіонах України, у селі та місті. Тому цікаво науково проаналізувати, які проблеми міжетнічних та

* Белікова Н.М. – аспірант Донецького Національного університету, Беліков О.В. – старший викладач кафедри філософії та релігієзнавства ДонДІШІ, Туренко О.С. – старший викладач кафедри філософії та релігієзнавства ДонДІШІІ.

міжконфесійних стосунків існують та загрожують Україні саме сьогодні, коли нещодавна «безрелігійність» та «інтернаціональна єдність» народів колишнього СРСР раз у раз обертається вибухами національної та міжконфесійної ворожнечі, та зробити спробу запропонувати деякі засоби щодо політики цивілізованого розв'язання цих проблем.

З 7 по 12 травня 2000 року Донецький державний інститут штучного інтелекту здійснив соціологічне дослідження (анкетування) за темою «Ваша думка щодо релігійних та етнокультурних процесів в Україні» з метою визначити громадську думку про місце і роль релігії й національних цінностей у сучасному житті українського суспільства. Дослідження проводилося у Донецькій, Дніпропетровській, Черкаській, Київській та Полтавській областях. Це було обумовлене кількома причинами. Перш за все, тим, що дані, які були отримані у цих областях, можуть репрезентувати процеси, які проходять майже по всій Україні: практично кожна з існуючих у сучасній Україні професійних, освітньо-культурних, демографічних, етнічних, конфесійних та інших соціальних груп репрезентована серед чисельного населення цього ареалу; тут мешкають, крім етнічних українців, великі громади росіян, греків, татар тощо; цей регіон є індустріальним серцем України. Він зараз відчуває кризу, занепад багатьох підприємств, шахт, заводів тощо, безробіття та багато інших соціальних проблем. До того ж, у цих, більш заатеїзованих у радянській час областях України, на кінець 90-х років, за даними Державного Комітету у справах релігій, темпи приросту релігійних організацій були найвищими. Незважаючи на все це, саме по Центральному та Східному регіонам України на сьогодні бракує соціологічних даних.

Опитуванням було охоплено 2445 респондентів різного віку, соціального стану, освіти, статі, національності, релігійної належності тощо практично з усіх областей України (дані про респондентів див. у табл. 1).

Таблиця 1. Дані про респондентів, які брали участь в опитуванні

Разом	Стать		Вік											
	Чол.	Жін.	16-20	21-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	65-	
2445	100%	47%	53%	34%	21,9 %	9,5%	6,1%	5,6%	6%	4,9%	3,7%	2,4%	3,3%	2,6%
Соціальний стан														
Робітники	С/г роб.	Службовці	Гуман. інтеліг.	Техн. інтеліг	Предпр-ці.	Комерсанти	Студенти	Учні	Домогосп.	Військові	Пенсіонери	Безробітні	Інші	
7,4%	2,7%	14%	7,2%	5,7%	4%	2,1%	35%	7,8%	2%	2%	5,3%	3,2%	1,6%	
Стан освіти														
Вища		Неповна вища		Середня			Спец. середня		Початкова		Безграм.			
25.3 %		24.6 %		28.2 %			20.6 %		1.2 %		0.1 %			
Рівень прибутків														
Низький			Середній				Вище середнього				Високий			
45.6 %			46.3 %				6.7 %				1.4 %			
Національність														
Українці			70.44 %				Азербайдж.				0.08 %			
Росіяни			24.65 %				Араби				0.08 %			
Білоруси			0.96 %				Молдавани				0.08 %			
Євреї			0.87 %				Чеченці				0.08 %			
Поляки			0.53 %				Грузини				0.04 %			
Греки			0.50 %				Італійці				0.04 %			
Татари			0.49 %				Крим.татари				0.04 %			

Цигани	0.31 %	Корейці	0.04 %
Болгари	0.20 %	Курди	0.04 %
Вірмени	0.17 %	Литовці	0.04 %
Німці	0.16 %	Таджики	0.04 %
Чехи	0.12 %		

Двадцять питань анкети, які були запропоновані опитуваним, можна умовно поділити на чотири групи.

Перша група з'ясовувала наявність віри в Бога у респондентів, їх конфесійну належність, сталість релігійної поведінки та ступінь задоволення релігійних потреб.

Друга – торкалася оцінок різних аспектів та проблем державно-церковних і міжконфесійних відносин, визначення власної довіри Церкві як соціальному інституту та священникам, а також визначення того місця, яке займають релігія та Церква у сучасній Україні.

У третьої групі пропонувалося замислитися над морально-ціннісними аспектами людського життя, найбільш турботними проблемами сучасності, надіями на краще майбутнє та рівнем задоволення життям.

Четверта – висвітлювала різні аспекти стану міжнаціональних відносин в Україні, зокрема те, як становлення незалежної держави відбилося на відносинах між народами України; чи існує в Україні етнічна дискримінація, яка ступінь довіри між народами, що мешкають в країні тощо.

У соціології традиційно визначають три головних характеристики релігійної свідомості: наявність віри в Бога, конфесійне самовизнання й стійкість релігійної поведінки. Наявність віри в Бога визнається через самооцінку відповіддю на питання: “Чи вважаєте Ви себе віруючою людиною?”

Аналіз відповідей щодо наявності такої віри виявив, що віруючими в Бога себе вважають понад 60 % респондентів; 11 % – віруючими, але не в Бога, а просто в надприродні сили; 17 % остаточно не визначилося з цього питання, лише 12 % оголосили себе невіруючими. Варто відзначити, що серед віруючих у Бога молодь від 16 до 30 років складає 66 %, серед віруючих у надприродні сили – 71 %. Дуже високим є рівень освіти серед віруючих: вищу та неповну вищу освіту мають майже 50 %, середню та спеціальну середню освіту – 46 %.

Власну конфесійну належність визначило майже 56 % віруючих, 37 % не віднесли себе до жодної релігійної течії, а 7 % взагалі не знають таку конфесію, яка б відповідала би їх духовним замовленням.

Переважна більшість віруючих респондентів – 98,2 % – належить до різних гілок християнства (православ'я, католицизму, протестантизму); іслам репрезентує 0,14 % опитаних, буддизм – 0,05 %, іудаїзм – 0,09 %, новітні релігійні течії – 0,09 %. Конфесійну строкатість можна простежити, користуючись наступною таблицею:

Таблиця № 2. Конфесії та конфесійна належність респондентів.

№ п/п	Конфесія	Конфесійна належність респондентів (%)
1	Українська Православна Церква Київський Патріархат	53
2	Українська Православна Церква	31,6
3	Українська Греко-Католицька Церква	6,7
4	Православні (взагалі)	4,9
5	Євангельські християни-баптисти	0,8
6	Римо-Католицька Церква	0,6
7	Свідки Єгови	0,5
8	Слово Життя	0,3
9	Церква Христова	0,3
10	Мусульмани	0,2
11	Незалежні протестанти	0,2
12	Іудеї	0,18
13	Адвентисти Сьомого Дня	0,08
14	Буддисти	0,08
15	Вселенське віровизнання	0,08
16	Євангельські християни	0,08
17	Мормони	0,08
18	Українська Автокефальна Православна Церква	0,08
19	Лютерани	0,08
20	Свідомість Кришни	0,08
21	Язичницька віра	0,08

Найбільш чисельною за відповіддю конфесією є Українська Православна Церква Київський Патріархат (УПЦ КП). Другу позицію займає Українська Православна Церква Московського Патріархату.

Третю – вірні Української Греко-Католицької Церкви. Близько 5 % віруючих віднесли себе до православних взагалі, тобто вони або не приділяють великої уваги, якому Патріархату підпорядковано храми, де вони задовольняють власні релігійні потреби, або ж не дуже цікавляться тим, що відбувається у православному просторі України. Якщо подивитися на етнічну належність прихильників цих трьох найбільших церков, то серед вірних УПЦ КП маємо таку картину: 84% українці, 14% – росіяни, 2% – інші народи; УПЦ МП: 53% – українці, 41% – росіяни, 6% – інші; для УГКЦ: 90% – українці, 6% – росіяни, 4% – інші. Цікавим є порівняння соціального складу вірних УПЦ КП та УПЦ МП. Якщо УПЦ МП має перевагу серед робітників сільського господарства, службовців та гуманітарної інтелігенції, то УПЦ КП – серед підприємців, студентів і школярів (64 % вірних – молодь від 15 до 30 років), домогосподарок та військових. Технічна інтелігенція та пенсіонери приблизно рівно репрезентовані серед прихильників обох церков.

Третя ознака релігійності особистості пов'язується з її культовою поведінкою, індикатором якої є регулярність відвідування богослужінь. В останній час можна спостерігати велике зниження рівня інституалізації релігійної поведінки віруючих: значна частина їх вже не вважає для себе обов'язковим регулярно відвідування храмів та участь у здійсненні релігійних обрядів. На запитання: «Як часто Ви відвідуєте Храм?» тільки 8 % респондентів відповіло, що вони постійно його відвідують. 32 % віруючих відвідує храм під час великих релігійних свят, а найбільш великим (34 %) є відсоток тих, хто визнає, що приходить до храму лише час від часу. Близько 24 % віруючих респондентів зовсім не відвідують церковних храмів. Лише 2 % бере участь у роботі недільних шкіл або просвітнього товариства, чи ж добродійного закладу. Іншими словами, головна маса віруючих не дотримується вимог церковної дисципліни. Їх поведінка релігійно не інституційована. До цього необхідно додати, що з великої частини віруючих лише невелика частина (біля 7 %) вважає себе обізнаними у канонах віри та дотримуються всіх її вимог. Набагато більше опитаних вважають віру справою власного переконання, духовності, традицій, а зовсім не дотримання канонів.

З етнічних груп найвища релігійна зорієнтованість зафіксована в українців (73 %), білорусів (70 %), поляків та росіян (по 66 %), циган (57 %), євреїв (52 %) тощо.

Безумовно цікавою є динаміка змін у ставленні населення до релігії: 48 % віруючих відповіли, що вони завжди були та залишаються віруючими; 25 % з числа всіх опитаних – були невіруючими, стали віруючими; 5 % – були віруючими, стали невіруючими.

Ступінь задоволення релігійних потреб респонденти визначили таким чином: цілком задоволені – 37,4 %; частково – 40,5 %; незадоволені – 7,1 %. Найвищий рівень задоволеності релігійних потреб зафіксовано у протестантів (71 % цілком задоволені, 29 % частково) та греко-католиків (відповідно 62 % та 36 %). На запитання, які зовнішні фактори перешкоджають задоволенню релігійних потреб, на перше місце (15,5 %) було поставлено непорозуміння між віруючими різних конфесій (цікаво, що цей фактор більше турбує не православних, а католиків, буддистів, кришнаїтів тощо). На друге – відсутність духовних лідерів (10 %) (ця проблема практично не торкнулася греко-католиків (1% відповіли) та протестантів (3%), які цілком довіряють власним духовним лідерам). На третю сходинку респонденти ставлять некомпетентні дії місцевої влади – 7,5 % (серед віруючих найвищий рівень недовіри до влади у вірних УПЦКП – 10%, найменший – у протестантів – 3 %). Потім йде відсутність культових будівель (5 %) та інші причини – 7 %. Разом з тим можемо констатувати, що понад 55 % респондентів відповіли, що вони не мають жодної перешкоди у задоволенні власних релігійних потреб.

Друга група запитань, яка стосується оцінки різних аспектів міжконфесійних та церковно-державних відносин, в останній час набула певної актуальності.

Повну довіру Церкві як соціальному інституту та священикам висловили 15 % респондентів; скоріше довіряють – 22,5 %; обрало відповідь “важко сказати” – 40,5 %; скоріше не довіряють – 13,5 %; зовсім не довіряють – 8,5 %.

Якщо порівняти результати моніторингу громадської думки щодо довіри церкви й духовенству за період 1994-1998 рр, проведеного Інститутом соціології [Див. Парашевін М. Церква в суспільстві: масштаби виміру //Людина і світ.- 2000.- №5.- С. 51] з нашими даними, то ми побачимо таку картину:

Рівень довіри	1994	1995	1996	1997	1998	2000
Зовсім не довіряю	13,6	14,6	18,1	18,5	16,4	8,5
Скоріше не довіряють	13,7	13,3	13,6	13,4	15,7	13,5
Важко сказати	32,8	30,1	33,3	31,7	32,7	40,5
Скоріше довіряю	18,9	20,2	17,6	19,4	19,3	22,5
Цілком довіряю	16,7	21,0	17,4	16,8	14,6	15

Можна констатувати, що високий ступінь конфліктності, нецивілізовані методи вирішення проблем в українському православ'ї, невідповідність частини священників їх високому покликанню, формалізм у діяльності релігійних організацій у попередні роки не залишилися непоміченими респондентами (що знайшло чітке відображення у даних соціологічних опитувань), і як результат – довіра до церковних установ та священників похитнулася. Дані, які були отримані у ході нашого дослідження, свідчать про тенденцію поступового зростання довіри до Церкви та священників на кінець 90-х рр., що є наслідком позитивних зрушень у духовно-релігійному житті українського суспільства, передусім у зусиллях по подоланню міжправославного протистояння, експериментальному введенню навчального курсу “Християнська етика” в навчальних закладах тощо.

Серед опитаних віруючих показник довіри до Церкви й священників значно вище (до 53 % у УГКЦ). Але показовим є той факт, що 22 % протестантів, 12 % вірних УПЦКП, 11 % УПЦМП скоріше не довіряють та зовсім не довіряють власним священникам.

Подає надію той факт, що роль релігії та церкви у житті України (третя група питань) позитивно та скоріше позитивно оцінили відповідно 29,5 % та 33 %, тоді як негативно – всього 6,2 % опитаних. 31,3 % респондентів обрали відповідь “Важко сказати”. Звичайно більш позитивна оцінка зафіксована серед віруючих: від 94 % (УПЦМП) до 76 % (УПЦКП).

Взаємовідносини між віруючими різних конфесій були охарактеризовані як: добрі – 15 %, задовільні – 48 % та незадовільні – 37 %. Найбільша увага приділялася респондентами внутріправославним відносинам в Україні (ніж відносинам між католиками та протестантами, православними та католиками тощо). А взагалі зростання міжконфесійних суперечностей віднесло до найбільш тривожних проблем сучасного світу лише близько 7 % всіх респондентів.

Було здійснено спробу визначити місце релігії серед ціннісних орієнтацій опитаних. Ранжування ціннісних переваг наведено в таблиці 3.

Таблиця 3. Ранжування ціннісних переваг (%).

Цінності	Важливі			Не важливі			Немає відповіді
	Має першочергове значення	Є важливою	Разом	Не є дуже важливою	Не має значення взагалі	Разом	
Сім'я	73	23	96	3	1	4	0
Любов	54	35	89	6	2	8	3
Друзі	47	39	86	8	1	9	5
Освіта	47	40	87	7	3	10	3
Цікава робота	46	44	90	4	2	6	4
Гроші	37	43	80	13	4	17	3
Релігія	23	28	51	28	13	41	8
Суспільний статус	22	41	63	23	8	31	6
Національні цінності	18	38	56	25	11	36	8

Як бачимо, релігія випереджає такі цінності як суспільний статус людини та національні цінності. Відносно високий статус релігії декларують учні – 62 %, комерсанти – 60 %, підприємці – 52 % та студенти – 51 %. Першочергове значення має релігія для таких етносів як німці (задекларувало 75 % від загальної чисельності опитаних німців), євреї (62 %), українці, білоруси, греки (приблизно по 50 %).

Наше дослідження підтверджує положення, що релігія має більшу цінність для молодших вікових груп, ніж для дещо старшої молоді. Так, вона має першорядне та важливе значення для 82 % респондентів у віці до 20 років, у той час коли серед старших молодіжних груп ці показники є меншими: 78 % – для 21-25 років та 71 % – для 26-30 років.

Виявлення змістожиттєвих переваг респондентів також свідчить про місце релігії серед цінностей сучасного українського суспільства (див. табл. 4).

Таблиця 4. Змістожиттєві переваги (%)

Змістожиттєві переваги	Це – головне	Це – важливо, але не головне	Це – має другорядне значення	Це – не має ніякого значення	Не має відповіді
Створення життєвих благ для себе і сім'ї	76	20	2	2	2
Залишити про себе добру пам'ять	37	41	13	13	
Заслужити вічне життя	22	40	19	19	
Служити людям і суспільству	18	19	19	19	25

Необхідно зазначити, що найвищий статус “вічне життя” посідає у сенсожиттєвих орієнтаціях молоді від 16 до 25 років.

Показовим щодо місця, яке посідає релігія та впливу релігії на світобачення людей, є визначення тих якостей, які б вони бажали розвинути в собі (див. табл. 5).

Таблиця 5. Якості, які хотіли б розвинути в собі (%)

Якості	Вважаю необхідним. розвивати в першу чергу	Вважаю важливим, але не першочерговим	Вважаю непотрібним розвиток цієї якості	Немає відповіді
Відповідальність	64	26	2	8
Доброта	63	29	3	5
Чесність	61	30	3	6
Сила і витривалість	58	33	3	6
Наполегливість	58	33	3	6
Духовність	45	40	8	7
Діловитість	44	41	9	6
Віра у Бога	35	38	17	10

Проблеми, які найбільш бентежать людей у сучасному світі, можна побачити у такому порядку: зростання злочинності – 54 %; погіршення екології – 52 %; зубожіння народу – 50 %; падіння моралі – 43 %; загроза війни – 30 %; втрата віру у Бога – 16 %; занепад національної культури – 15 %; загроза реставрації комуністичного режиму – 10 %; непомірне збагачення нових підприємців – 9 %.

Серед віруючих спостерігається бачення сучасних проблем, яке дещо в чому відрізняється від середньостатистичного: падіння моралі – 48 %; зубожіння народу – 45 %; втрата віру у Бога – 41 %; погіршення екології – 39 %; зростання злочинності – 35 %; загроза війни – 22 %; занепад національної культури – 14 %; загроза реставрації комуністичного режиму – 10 %; непомірне збагачення нових підприємців – 9 %.

Що стосується особистого задоволення власним життям, то 32 % опитаних респондентів заявило про свою незадоволеність, 48 % – задоволено, 8 % – не відповіло й лише 12 % респондентів визнають себе щасливими. Надії на краще майбутнє пов'язуються з: власними силами – 64 %; переходом до повноцінної ринкової економіки – 33 %; рідними, близькими та знайомими – 31 %; демократичною незалежною державою – 26 %; особистою вірою у Бога – 22 %; національно-культурним відродженням – 18 %; Президентом – 13 %; Церквою – 10 %; допомогою з-за кордону – 7 %; політичною партією – 5 %.

Ці данні свідчать, що 95 % респондентів у надіях на краще майбутнє розраховують на власні сили та на підтримку рідних та близьких людей. 32 % вважають важливою допомогою особисту віру в Бога та підтримку Церкви. Конфесійнозорієнтовані респонденти надії на краще майбутнє пов'язують перш за все зі власними силами (51%), особистою вірою у Бога (46%) та Церквою (29%).

Запитання останнього і невеликого, але важливого четвертого блоку анкети, присвячуються проблемам міжетнічних відносин в Україні. Серед найважливих показників етнічності було обрано: спільна мова (56 %), спільні традиції (52 %), загальне історичне походження (41 %), спільна психологія (31 %) та спільна релігія (24 %).

Цікаві дані були отримані у відповідь на запитання: “Яким чином становлення незалежної держави відбулося на стосунках між різними етносами України?” 20 % респондентів вважають, що вони не змінилися, 40 % переконані, що стосунки погіршилися, 12 % ніколи не цікавилися цим питанням, 14 % – не знають цього та лише 14 % – вважають, що вони поліпшилися. Проте, постійно зустрічаються з образами та дискримінацією на національному ґрунті щодо себе, знайомих та друзів – 8 % опитаних; рідко, але зустрічаються – 34 %; не зустрічаються зовсім –

46 %. 40 % респондентів вважають, що національна належність впливає на рівень можливості при найманні на роботу, 57 % – що ні; на можливість розвитку національної культури – 38 % та 56 % відповідно; на отримання освіти – 34 % та 61 %.

Водночас ми намагалися виявити міру довіри між різними народами, що мешкають в Україні. Можна констатувати, що у масовій свідомості населення існують певні стереотипи щодо ставлення до окремих народів. Найвищою мірою довіри користуються українці (93 %), потім росіяни (83 %). На іншому полюсі довіри – цигани (роми) України. Наприклад, понад 32 % респондентів наполягало на тому, щоб зовсім заборонити доступ циганам до їх міст та населених пунктів або вивозити їх геть. На запитання: “Як Ви відноситеся до циган?” лише 7 % дали відповідь “позитивно до всіх”, 13 % – “позитивно до окремих”, 46 % – “нейтрально”, 24 % – “негативно до усіх”, 11 % – “негативно до окремих”. Практично повністю відсутня в засобах масової інформації України (країн СНД тощо) об’єктивна інформація щодо історії та культури циганського етносу. Так, лише 3 % опитаних відповіло, що знають про цей народ багато, 31 % – знають небагато, 55 % – нічого не знають, 11 % – не знають, але бажають знати. Цим фактом частково може пояснити великий рівень “циганофобії” у більшості населення України, задля подолання якої необхідно насамперед об’єктивне інформування через ЗМІ не тільки щодо кримінальних справ за участю ромів, але й про історичний шлях, культурні надбання, сучасні проблеми цього багатостраждального народу, який мешкає в Україні ще з XIV-XV століть. Серед тих респондентів, які відповіли, що знають багато про історію та культуру ромів України, зареєстровано 100-відсотковий показник позитивного відношення до усіх ромів. Наведений приклад допоможе усвідомити, що існує ще багато проблем у такій важливій сфері, як міжетнічні відносини і які потребують термінового вирішення й подальшого дослідження, якщо Україна дійсно бажає стати членом Європейського та Світового співтовариства.

Таким чином, на підставі наведених даних можна зробити наступні висновки: по-перше, в Україні продовжує відбуватися зростання релігійності населення. Проте, значна частина тих, хто проголосив себе віруючими, не надають особливого значення питанню власної конфесійної належності. Крім того, фіксується низький рівень інституалізації релігійної поведінки: значна частина віруючих не вважає для себе обов’язковим відвідування храмів та брали участь у здійсненні релігійних обрядів. Тобто реальний рівень релігійної свідомості особистості виявляється більш низьким, ніж декларується нею при самовизначенні.

Цілком релігійну ситуацію в країні можна оцінювати як стабільну. Релігія відіграє у житті суспільства важливу роль та оцінюється як позитивний фактор. Відбувається задоволення релігійних потреб громадян, незважаючи на деякі негативні моменти, які пов'язані з теперішнім економічним становищем, наслідками колишнього тоталітарного режиму, погіршенням екології, падінням суспільної моралі та інш. Національні цінності сьогодні не мають досить великого впливу у суспільстві (у будь-якому разі на багатоетнічному Сході та Центрі України). Міжетнічне протистояння також не є загрозою нашому суспільству (хоча є деякі загрозливі тенденції, тобто мовна проблема, відношення до циганського населення тощо та інші, які поки що тліють, але можуть й вибухнути).

Це є тривожним симптомом й спонукає усвідомити необхідність підвищення рівня духовності, толерантного ставлення та уваги до інших точок зору. У цьому процесі релігія має позитивний потенціал, який необхідно використовувати. Формування внутрішньої релігійності та духовності відбувається двома основними шляхами. Перший – набуття релігійних переконань через успадкування тієї релігії, яка традиційно притаманна близькому оточенню через механізми соціалізації, виховання та навчання. Отут існує тісний зв'язок з етно-національними цінностями, народної педагогікою тощо. Другий – свідоме прийняття віри вже зрілою, розвиненою особистістю. В умовах формування нових переваг у духовному світі, слід визнати дуже актуальним завдання релігійно-морального виховання та освіти молоді, впровадженню релігійної та релігієзнавчої освіти в суспільстві. Зрозуміло, у цьому ж рядку знаходяться гострі проблеми підготовки кадрів релігієзнавців, які б не тільки досліджували релігійну ситуацію та насущні потреби віруючих, а й практично допомагали у складному процесі виховання нової духовної особистості.